

УДК 821.161.1.09

Олена Гусєва,
доктор філологічних наук,
професор Дніпропетровського
національного університету імені Олеся Гончара

Формування жанру нарису в російській літературі та журналістиці

Простежується історія виникнення та подальший розвиток російського нарису на прикладах літератури Нового часу, давньоруських "ходінь", творів О. Радищева і М. Карамзіна.

Ключові слова: "ходіння", "подорож", жанр, подорожний нарис, автобіографічність, суб'єктивність.

Основні риси жанру нарису виокремилися тільки в літературі Нового часу, проте короткою його історію назвати складно. Перші передумови формування нарисового жанру можна виявити ще в давньоруській літературі, у так званих літературних "ходіннях". Тож прагнення побачити світ на власні очі та розповісти про це було притаманне людині з давніх часів. Скажімо, в "Повісті минулих літ" вже є коротке, фактично на два рядки, повідомлення про подорож Кия до Царгороду. До XII ст. сформувався самостійний жанр — ходіння, в якому поділ простору на "своє" і "чуже", "праведне" і "грішне" мав яскраво виражений релігійно-етичний характер. Таку середньовічну картину світу поступово витісняли уявлення про географічну протяжність у дусі Нового часу, що призвело до зміни маршрутів подорожей і формування нового, щоденникового типу розповіді ("Ходіння" ігумена Данила, "Ходіння за три моря" Афанасія Нікітіна та ін.). Саме цей тип став визначальним для подорожнього нарису. Зокрема, М. Глушков вважає, що в "Ходінні" ігумена Данила, "Ходінні за три моря" А. Нікітіна нарис "набуває контурів самостійної жанрової форми, попередниці пізніших подорожей, а через них — нинішнього подорожнього нарису" [3, с. 3]. Таким чином, жанр "подорожі" і подорожнього нарису починає формуватися в давньоруській літературі і згодом отримує художні елементи, які пізніше стануть основою жанрової моделі нарису. На думку В. Міхельсона, в "ходіннях" проявилася сила думки, влучна спостережливість давньоруської людини і водночас її мистецтво побутового та пейзажного живопису [10, с. 4]. Але це були лише контури майбутньої жанрової моделі нарису.

Дослідники вважають, що подорожував А. Нікітін у першій половині 70-х рр. XV ст. і побував у Дербенті, Баку та Персії, а звідти через Гурмис й "Індійське" море потрапив до Індії. Тільки через шість років йому вдалося через "Стембольське" (тобто Чорне) море повернутися на батьківщину. По суті, в його "Ходінні..." втілено безпосередні враження мандрівника, причому записи він робив регулярно, що доводить текст. Хронологія його мандрів ніби слідує за ходом подорожі і обривається після прибуття до Кафи. Автобіографічність записок (скажімо, розповідь про події, що сталися під час подорожі, ліричні епізоди) вирізняє їх з усієї літератури російського середньовіччя. Із традиційними нікітінське "Ходіння за три моря" мало лише деякі подібні риси: перелічення географічних назв, оцінка рівня життя, опис місцевих звичаїв тощо. Загалом, це подорожні записки, що містять розповідь про пригоди, ліричні відступи, моралі-

заторство, оцінки побаченого; в них надзвичайно яскраво проявилася індивідуальність автора. Для "Ходіння..." характерні введення в текст автора як діючого персонажа, його безпосередні роздуми, душевні переживання і настрої, що пізніше стане притаманним нарисовому жанру.

У "Ходінні..." доволі чітко простежується зародження подорожнього, проблемного та етнографічного нарисів. Таким чином, ці записки сприяли формуванню жанру. Попри те, що вони віддзеркалюють середньовічне світобачення, помітні певні зрушення у традиційній жанровій моделі "ходіння". Скажімо, Ю. Лотман порівнює "Сказання про Індійське царство" та нікітінське "Ходіння за три моря" і зазначає, що Індія постає в них по-різному. В першому випадку це утопічно прекрасна країна, і подорож нею "приводить мандрівника на інший шабель благодаті" [8, с. 299]. А. Нікітін бачить Індію іншою: "Це країна своєрідного клімату і звичаїв, але для неї немає місця на сходах благодаті та гріха" [8, с. 300]. Ця країна, з її яскравою природою, строкатими фарбами, багатством, не є втіленням особливої щедроти. Дослідник вважав, що в нікітінському "Ходінні..." відбувається руйнування середньовічного поняття простору і "заміна його уявленням про географічний протяг у дусі Нового часу. Переживання географічного простору Афанасія Нікітіна ближче до епохи Відродження, ніж до середньовіччя" [8, с. 300]. Тому "Ходіння за три моря" можна вважати "точкою відліку" подорожнього нарису в російській літературі Нового часу, і так воно сприймається й сучасним читачем. Зокрема, В. Солоухін зауважив: "Марко Поло, Афанасій Нікітін, Крашенинников, Чехов, Гончаров, Чарльз Дарвін, Карамзін, Миклухо-Маклай... вчинили кожен у свій час далекі багатомісячні та багаторічні подорожі відповідно до Китаю, до Індії, на Камчатку, на Сахалін, на фрегаті "Паллада", на кораблі "Бігль", у Париж, до папуасів. Кожен з них написав по цікавій книзі" [12, с. 7]. Як бачимо, А. Нікітін, який описував яскраву екзотичну Індію, М. Карамзін, котрий цікавився розвинутою і освіченою Європою і А. Чехов, що дослідив побут і звичаї сахалінської каторги, опинилися поруч.

А. Нікітін прагне наблизити російського читача до нових і невідомих для нього звичаїв, життєвого укладу. Цій меті служить і розгорнутий опис візду султана, велика кількість подробиць і пояснень. Все це і надалі буде характерним для подорожнього нарису, і хоча в нікітінському "Ходінні..." його елементи тільки формуються, а розповідь орієнтована на російського православного читача, автор розраховує на його розуміння і підтримку. Як і в

більшості подорожніх нарисів, художній світ "Ходіння за три моря" заснований на дихотомії "своє—чуже". Опис побуту, традицій інших народів, природи і всі подорожні враження співвідносяться із православним світобаченням. У "Ходінні..." підкреслено, що світ, який побачив автор, з його "вісімдесятьма чотирма вірами", різниться від російської землі, від звичного і благочестивого укладу життя.

Як зазначалось, у Середні віки елементи нарисового жанру лише почали формуватись; як самостійний жанр він виокремився пізніше, в літературі Нового часу; в Європі нарис сформувався в XVIII ст., коли було розроблено форми такої літератури (листи, описи, мандри, щоденники), встановлено "специфічний жанровий зміст художнього нарису як "характеристики" типів, носіїв поширених недоліків і пороків, що піддаються сатиричному загостренню та осміянню" [1, с. 518].

З кінця XVIII ст. в літературі "подорожі" набуває поширення жанр щоденника, зумовлений підвищенням інтересу до внутрішнього світу особистості. Прикладом може служити щоденник Л. Керролла про його подорож до Росії, розпочату в 1867 р. [13]. Щодо російської літератури, то варто назвати "Путешествие из Петербурга в Москву" (1789) О. Радищева і "Письма русского путешественника" (1801) М. Карамзіна. Як відомо, жанр подорожнього нарису, до якого звернувся О. Радищев, бере початок від "Сентиментальної подорожі" (1768) Л. Стерна. В межах жанру автор має можливість звернутися до фактів дійсності, опису дорожніх вражень. Це, звичайно, характерно і для "Путешествия из Петербурга в Москву". Проте цю книгу не можна звести лише до подорожнього щоденника, вона складніша. Чітко вирізняються два плани — побутовий, пов'язаний із численними явищами, що спостерігає мандрівник, та публіцистичний, що містить соціально-політичні та філософські роздуми автора. Таким чином, у "Путешествии..." бачимо синтез подорожнього та проблемного нарисів. Як зазначає А. Веселовський, поїздка Радищева була "...схожа на скорботне ходіння по муках, і завершилася вона скорботою: адже цей мандрівник, що болів душею про людей, був Радищев, а книга, в якій сільські та міські сцени XVIII століття, побутові нариси і натхненні звернення до майбутнього, печаль і гумор злилися в оригінальне ціле, ця книга — нещасне радищевське "Путешествие из Санкт-Петербурга в Москву" [2, с. 535—536]. Твір відрізняють широта охоплення життєвих явищ і прагнення осмислити їх з філософського погляду, адже письменник спрямовує героя і читачів не лише в географічну подорож, "а шляхом духовного пошуку, результатом якого може стати моральне прозріння і набуття нового розуміння дійсності" [7, с. 123]. Звертаючись до "Путешествия...", радянські історики літератури багато уваги приділяли політичній проблематиці нарисів, їх публіцистичній спрямованості, а в авторі бачили насамперед першого російського революціонера-республіканця. Скажімо, Б. Єсін зазначає: "Радищев закликав до знищення рабства і передачу землі селянам. Вважаючи, що самодержавство є найпротивнішим людському еству станом..." [4, с. 7]. Сучасна ж оцінка радищевського "Путешествия..." дещо інша. Зокрема, Ю. Нікулчев пише: "То было действительно недоразумение, о котором потом сожалели, каждый по-своему, и сам Радищев, и Екатерина. Никаких основ, не говоря уже об основах российского престола, сочинитель "Путешествия из Петербурга в Москву" подрывать, конечно, не намеревался: напротив, не подлежит сомнению, что, рассылая свою книгу по многим государственным людям <...>, он рассчитывал снискать высочайшее благоволение; на разбирательстве он будет сокрушаться о том, что выйди книга всего двумя годами ранее, она пришлась бы ко двору и ко времени. Что до "дерзновенных выражений", разбросанных по сочинению,

то здесь Радищева, надо полагать, подвело простое чувство меры и языка" [11, с. 159—160]. Попри все, поява "Путешествия из Петербурга в Москву" стала подією в російській документальній прозі, це був своєрідний синтез подорожнього та проблемного нарисів.

У 1789 р. "російський мандрівник" М. Карамзін вирушив до Європи. Побував у Пруссії, Саксонії, Швейцарії, Франції, Англії і повернувся на батьківщину. В 1791 р. заснував "Московский журнал", в якому і почав публікувати "Письма русского путешественника", що стали одним із найпопулярніших творів російської літератури кінця XVIII ст. "Московский журнал" мав широку аудиторію, там друкувалися оригінальні та перекладні твори. Найбільшим був відділ "Русских сочинений в стихах и прозе", в якому велика частина матеріалів належала видавцеві. Крім "Писем русского путешественника", були надруковані його повісті "Бедная Лиза", "Фрол Силин", нарис "Деревня", балади, вірші, театральні рецензії, літературна критика тощо. М. Карамзін прагнув до морального та естетичного виховання читачів, і цій меті, звичайно, служили й "Письма русского путешественника".

Письменник продовжив традицію давньоруської літератури, проте "подорож за благодаттю замінюється подорожжю за Розумом, знанням, просвітою" [8, с. 520]. Як і А. Нікітін, він став своєрідним піонером, створюючи картини життя людини того часу. М. Карамзін "уводив читача у світ, де Росія і Захід не протистояли один одному. Європа не була ані порятунком, ані загибеллю Росії, вона не ототожнювалася ані з Розумом, ані з Модою, ані з ідеалами, ані з чужою, вона стала звичайною, зрозумілою, своєю, а не чужою. Російський же мандрівник перестав бути "цікавим скіфом" в чужому йому світі цивілізації — у такій же мірі, як і удлиним викривачем недоліків цього чужого йому світу" [8, с. 522—523]. Півтора року письменник спостерігав життя різних народів. Звичаї, побут, суспільний устрій, політика і культура тодішньої Європи знайшли відображення на сторінках його книги. "Письма..." написані у просвітницькій традиції: в цікавій манері автор повідомляв читачеві безліч відомостей і фактів, інформував його і просвітлював. Таким чином, "Письма русского путешественника" є своєрідною енциклопедією, в якій у всіх подробицях відбилось життя Західної Європи напередодні та під час Великої французької революції.

Читач карамзінських "Писем..." побачив європейські країни ізсередини, їх повсякденний бік, "неофіційний вигляд європейського життя і "неісторичний" образ історичних подій, показавши їх очима людини, яка ще не розібралася, які події історичні, а які ні" [8, с. 224]. Це долучення читача до новітньої європейської історії змушувало його "*novipitum* у розгорнуте перед ним життя, пережити почуття очевидця" [8, с. 224]. Автор, уводячи російського читача до Європи як повноправного спадкоємця її культури, не пропонував йому готові рішення і залишав за ним право робити власні висновки з прочитаного. Зокрема, описуючи, скажімо, Лейпциг, мандрівник зазначає: "Местоположение Лейпцига не так живописно, как Дрездена; он лежит среди равнин, — но как сии равнины хорошо обработаны и, так сказать, убраны полями, садами, рощицами и деревеньками, то взор находит тут довольно разнообразия и не скоро утомляется" [5, с. 102]. Водночас, висловлюючи власну думку про культуру різних часів і народів, М. Карамзін виявив великий інтерес і до вітчизняної історії та культури. Тому думка про необхідність вивчення минулого своєї країни виникла в "Письмах русского путешественника" природно й закономірно. Історичний досвід, як західноєвропейський, так і вітчизняний, був необхідний для розвитку російської культури, що торувала власний шлях. Оригінальність і новизна карамзінських "Писем..." обумовлені гармонійним

злиттям оповідно-епічного і ліричного начал, створенням образу мандрівника, своєрідного ліричного героя. "Письма русского путешественника" містять елементи подорожнього, проблемного, портретного, побутового нарисів. Завдяки книзі М. Карамзіна перед російським читачем відкрився світ соціального, політичного, культурного життя країн Західної Європи.

У подорожньому нарисові тієї пори вже зароджувалися всі внутрішньожанрові різновиди. М. Карамзін створює портрети літераторів (портретні нариси), О. Радищев формує проблемний нарис, і надалі основні жанрові різновиди нарисів згодом розвинулися з першого. "Подорожні записки на структурному і змістовному рівні, — вважає В. Михайлов, — здатні об'єднувати елементи різних жанрових форм — нарисів, есе, репортажу та ін., тобто літературні подорожі відкриті для синтезу з іншими видами літератури" [9, с. 199]. Моральні та художні пошуки російських письменників-сентименталістів, "їх концепція людини, прагнення підняти її над обивательським практицизмом, станову елітарність замінити елітарністю іншого порядку — все це багато в чому ще обмежене ідеалами Просвітництва, але вже випереджає художні відкриття російських романтиків" [6, с. 37]. Ці пошуки відбилися і на розвиткові нарисів в російській літературі першої третини XIX ст. Зауважимо, що великого поширення в літературі XVIII ст. набула саме епістолярна форма, в якій виник своєрідний діалог з іншими літературними жанрами. Пошуки в цьому напрямі відбувалися і в жанрі подорожі, коли автори використовували форму листа або послання. Виникали своєрідні стилізації, в яких повідомлення слугували художнім прийомом. Записи мандрівника відтворювали лише деякі структурні компоненти листа, що давало герою-оповідачеві змогу здійснити синтез епічного викладу подій і власних оцінок. Епістолярна форма як варіант оповіді широко використовувалася в подорожньому нарисі і пізніше — на початку XIX ст.

Список використаної літератури

1. Богданов В. А. Очерк / В. А. Богданов // КЛЭ. — Москва : Сов. энциклопедия, 1968. — Т. 5. — Стлб. 516—522. — С. 515.

2. Веселовский А. Три путешествия / А. Веселовский // Веселовский А. Этюды и характеристики. — Москва : Типо-литография Т-ва И. Н. Кушнерёва и Ко., 1894. — С. 533—542.
3. Глушков Н. И. Очерк в русской литературе / Н. И. Глушков. — Ростов-на-Дону : Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1966. — 76 с.
4. Есин Б. И. История русской журналистики XIX века / Б. И. Есин. — Изд. 3-е, испр. и доп. — Москва : Высш. школа, 1989. — 240 с.
5. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника / Н. М. Карамзин // Карамзин Н. М. Письма русского путешественника. Повести. — Москва : Правда, 1980. — 608 с. — С. 25—528.
6. Кочеткова Н. Д. Русский сентиментализм (Н. М. Карамзин и его окружение) / Н. Д. Кочеткова // Русский романтизм. — Ленинград : Наука, 1978. — С. 18—37.
7. Кукушкина Е. Д. Библиейские мотивы у А. Н. Радищева / Е. Д. Кукушкина // Рус. лит. — 2000. — № 1. — С. 119—142.
8. Лотман Ю. М. Карамзин: Сотворение Карамзина. Статьи и исследования (1957—1990). Заметки и рецензии / Ю. М. Лотман. — Санкт-Петербург : Искусство, 1997. — 832 с.
9. Михайлов В. А. Эволюция жанра литературного путешествия в произведениях писателей XVIII—XIX веков : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Вадим Александрович Михайлов. — Волгоград, 1999. — 199 с.
10. Михельсон В. А. Эстетическая концепция древнего "хождения" и русский путевой очерк / В. А. Михельсон // Кубанский госуниверситет. Эстетические взгляды писателя и художественное творчество. Кн. 2: Научные труды. Вып. 230. — Краснодар : Изд-во Кубанского ун-та, 1997. — С. 3—18.
11. Никуличев Ю. Воцарённое слово. Екатерина II и литература её времени / Ю. Никуличев // Вопросы литературы. — 2000. — Январь—февраль. — С. 132—160.
12. Солоухин В. Смех за левым плечом / В. Солоухин // Москва. — 1989. — № 1. — С. 3—75.
13. Carroll Lewis. The Journal of a Tour in Russia in 1867/ ed. J. F. McDermott. — London, 1977. — 225 p.

Прослеживается история возникновения и дальнейшее развитие русского очерка на примерах литературы Нового времени, древнерусских "хождений", произведений А. Радищева и Н. Карамзина.

History of origin and further development of the Russian essay on the examples of literature of New time, Old Russian "khozheniy", works of A. Radischeva and N. Karamzina is traced.

Надійшла до редакції 23 квітня 2014 року

УДК 007:004.77:378

Галина Остапенко,
старший викладач кафедри комп'ютерних наук
Київського національного університету культури та мистецтв

Застосування методів соціального інжинірингу в управлінні інтернет-комунікаціями ВНЗ

У статті досліджуються позитивні методи соціального інжинірингу, які доцільно застосувати для управління комунікаціями ВНЗ у мережі Інтернет.

Ключові слова: інтернет-комунікація, соціальний інжиніринг, коригувальна модель, студентська молодь, соціалізація.

Нині актуальними є дослідження прикладних соціально-комунікаційних технологій у мережі Інтернет з використанням методів соціального інжинірингу (СІ). Вважається, що вони спричиняють дії, пов'язані з порушенням безпеки використання інтернет-ресурсів, психологічним

тиском на користувачів задля отримання конфіденційної інформації та іншими маніпуляціями, як-от продаж товарів та послуг, соціальний вплив тощо.

Проте методи соціального інжинірингу можуть бути й корисним інструментом управління комунікаційними техно-